

ПОНЯТТЯ ТА ОСОБЛИВОСТІ КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ФІЗИЧНИХ ОСІБ ЗА ПОРУШЕННЯ НОРМ МІЖНАРОДНОГО ГУМАНІТАРНОГО ПРАВА

Колотуха І. О.,

кафедра міжнародного права та міжнародних відносин
Закарпатський державний університет

Розглядається питання, пов'язане поняттям та особливостями кримінальної відповідальності фізичних осіб за порушення норм міжнародного гуманітарного права. Стаття містить положення, які розкривають вплив міжнародних судових установ та їхню роль у питанні притягнення фізичної особи до кримінальної відповідальності за вчинення міжнародного злочину. Аналізуються положення доктрини міжнародного права та теорії кримінального права, які розкривають проблематику зазначеного питання. Наводиться визначення кримінальної відповідальності фізичних осіб за порушення норм міжнародного гуманітарного права.

Ключові слова: кримінальна відповідальність, Міжнародний кримінальний суд, міжнародне гуманітарне право.

Рассматривается вопрос, связанный с понятием и особенностями уголовной ответственности физических лиц за нарушение норм международного гуманитарного права. Статья содержит положения, раскрывающие влияние международных судебных учреждений и их роль в вопросе привлечения физического лица к уголовной ответственности за совершение международного преступления. Анализируются положения доктрины международного права и теории уголовного права, раскрывающие проблематику по указанному вопросу. Приводится определение уголовной ответственности физических лиц за нарушение норм международного гуманитарного права.

Ключевые слова: уголовная ответственность, Международный уголовный суд, международное гуманитарное право.

The question related concepts and features of the criminal responsibility of individuals for violations of international humanitarian law. Article contains provisions that reveal the impact of international judicial institutions and their role in bringing an individual criminally responsible for committing international crimes. Analyzed the situation of international legal doctrine and theory of criminal law that reveal the problems of the question. We give a definition of criminal liability of individuals for violations of international humanitarian law.

Keywords: criminal responsibility, the International Criminal Court, international humanitarian law

Розглядається питання, пов'язане поняттям та особливостями кримінальної відповідальності фізичних осіб за порушення норм міжнародного гуманітарного права. Автор намагається розкрити положення, які висвітлюють вплив міжнародних судових установ та їхню роль у питанні притягнення фізичної особи до кримінальної відповідальності за вчинення міжнародного злочину.

Даною проблематикою займалися такі науковці, як Базов В. П., Коржанський М.Й., Шаргородский М.Д., Meugowitz H., Schwelb E.

Завдання, яке ставить перед собою автор, полягає у спробі сформулювати визначення кримінальної відповідальності фізичних осіб за порушення норм міжнародного гуманітарного права на основі глибокого аналізу викладеного матеріалу.

Довгий час в міжнародному праві існувала лише міжнародно-правова відповідальність[2, с.10]. При цьому сама можливість індивіда бути суб'єктом відповідальності за порушення норм міжнародного права заперечувалася[35, с.181]. Першою спробою порушити цю неписану норму був Версальський договір 1919 р., статті якого передбачали право притягати до відповідальності осіб, звинувачених за порушення законів та звичаїв війни. Союзні держави вимагали суду над 901 особою, але Німеччина відмовилась виконати цю вимогу. Фактично лише 13 осіб були притягнені до кримінальної відповідальності, з них 6 – виправдані. Суд мав відбутись і над Кайзером Вільгельмом для чого було створено спеціальний трибунал, який по суті був першим міжнародним судом[32, с.101]. Та він так і не відбувся, а ідея кримінальної відповідальності

фізичних осіб за порушення норм міжнародного права залишилася нереалізованою.

Вирішальну роль у визнанні кримінальної юрисдикції над особою у міжнародному праві відіграв Нюрнберзький міжнародний військовий трибунал. Парадигма відповідальності, за словами проф. Р. Тейтла, зрушилась від національних процесів до міжнародних та від колективних до індивідуальних[36, с.2039]. На думку Трибуналу, "міжнародне право покладає обов'язки як на індивідів, так і на держави. Злочини проти міжнародного права скоюють люди, а не абстрактні одиниці, і тільки покаранням індивідів, які чинять такі злочини, можна реалізувати положення міжнародного права"[1, с.118].

11 грудня 1946 р. Генеральна Асамблея Організації Об'єднаних Націй у своїй резолюції 95(1) підтвердила принципи міжнародного права, визнані Статутом Нюрнберзького трибуналу і його вироком[37, с.95]. Крім того, Генеральна Асамблея ООН запропонувала Комісії міжнародного права розглянути проекти, що мали на меті формулювання Нюрнберзьких принципів, а також доручила їй розробити проект Кодексу злочинів проти миру і безпеки людства. 12 грудня 1950 р. Генеральна Асамблея Організації Об'єднаних Націй прийняла сформульовані Комісією міжнародного права принципи 29 липня 1950 року[34].

Відповідно до Принципу I цього документу кожна особа, яка вчинила будь-яке діяння, що визнається відповідно до норм міжнародного права злочином, несе за нього відповідальність і підлягає покаранню. Саме закріплення на міжнародному рівні принципу

індивідуальної кримінальної відповідальності є тим моментом, коли остаточно було визнано можливість особи відповідати за порушення норм міжнародного права. Даний принцип є центральним у системі загальних принципів міжнародного кримінального права і відображає фундаментальне досягнення сучасної кримінально-правової доктрини й правозастосовної практики, що визнали за необхідне відобразити в Римському статуті держави-учасники[33, с.51]. Даний принцип закріплюється в пункті 2 статті 25 Римського статуту й встановлює, що „особа, що вчинила злочин, підпадає під юрисдикцію суду, несе індивідуальну відповідальність та підлягає покаранню відповідно до Статуту”. Крім того, зміст принципу індивідуальної кримінальної відповідальності розширюється вказівкою в пункті 3 статті 25 Римського статуту на види й форми співучасті в злочині. Іншими словами, даний принцип відображає те, що кримінальна відповідальність носить суто індивідуальний характер, тобто може покладати тільки на особу, що скоїла злочинне діяння, передбачене Римським статутом, або була спілником у здійсненні подібного злочину.

Діюче міжнародне право не встановлює визначення поняття кримінальної відповідальності фізичних осіб чи якихось його аналогів. Існує в міжнародному праві поняття "міжнародно-протиправне діяння" не може застосовуватися до фізичних осіб. Оскільки навіть Комісія міжнародного права, яка сформулювала це визначення відносить його тільки до діянь держави.

Що ж стосується самого терміна «відповідальність», то його було запозичено з англійської політико-філософської літератури XVIII ст. для визначення обов'язків поведінки суб'єкта в майбутньому і негативних наслідків за його поведінку в минулому[19, с. 459]. Відповідальність поділяється на декілька видів. Зважаючи на характер нашого дослідження ми зосередимо свою увагу на юридичній відповідальності, яку розуміють як негативні наслідки, які повинні перетерпіти особа, що порушила положення правової норми[9, с.599]. Одним із підвидів юридичної відповідальності є кримінальна.

В теорії кримінального права поняття кримінальної відповідальності є надзвичайно дискусійним[12, с.34]. Слід більш детально дослідити основні підходи до розуміння кримінальної відповідальності в національному праві, оскільки саме його концепції лягли в основу положень про кримінальну відповідальність фізичних осіб за порушення норм міжнародного права. Крім того, поняття кримінальної відповідальності нормативно незакріплене (аналогічно як і в міжнародному праві), а дати його наукове визначення неможливо без аналізу тих теоретичних конструкцій, які вже сформульовані кримінально-правовою наукою.

Всі автори, які займалися цією проблемою, обумовлювали визначення кримінальної

відповідальності через об'єктивний чи суб'єктивний підходи. *Об'єктивний підхід* зумовлений відповідною реакцією держави на протиправні прояви з боку законслухняних громадян – шляхом встановлення кримінально-правових заборон і адекватних покарань порушників цих заборон. *Суб'єктивний підхід* зумовлений особистим обов'язком злочинця відповісти перед компетентним органам держави за свої протиправні та суспільно небезпечні діяння і стерпіти призначене покарання, зазнавши при цьому обмежень особистого чи майнового характеру. Існуючі погляди на правову природу кримінальної відповідальності можна згрупувати в чотири основні групи.

До першої групи слід включити тих, дослідників які вважають *кримінальну відповідальність обов'язком*. Так, О.О. Піонтковський зазначав, що кримінальна відповідальність – це перш за все обов'язок відповідати за вчинення злочину, зазнати певних видів обмежень матеріального чи особистого характеру, вказаних в санкції статті[14, с.7]. З цих же позицій виступає цілий ряд вчених – криміналістів, зокрема О.Д. Горбуза[8, с.63] та представників загальної теорії права[21, с.62].

На думку Н.С. Лейкіної, кримінальна відповідальність – це обов'язок підлягати заходам кримінально-правового впливу, що містить обмеження, страждання, покладені законом на особу, яка вчинила злочин[15, с.31-32]. О.П. Чугаєв визначав її як “обов'язок бути підданим несприятливим наслідкам, які наступають в результаті вчинення передбаченого в законі злочину і виражаються у визнанні особи в кримінальному порядку винною у вчиненні злочину, засудженні від імені держави, призначенні та застосуванні кримінального покарання за вироком суду, що тягне за собою визнання особи судимою”[30, с.14]. На думку Б.В. Волженкіна, суть кримінальної відповідальності – це “передбачений законом обов'язок винної особи відповідати у випадку вчинення злочину в кримінальному порядку, підкоритися заходам примусу, які держава має право застосувати за вчинення суспільно небезпечних діянь”[6, с.96].

Цю ідею підтримали В.І. Курляндський та М.П. Карпушин[11, с.32]. З цією думкою погодилась і ряд вчених-криміналістів[17, с.24].

Другої точки зору дотримуються автори, які ототожнюють кримінальну *відповідальність і покарання* або вважають, що відповідальність і покарання це різні прояви одного і того ж явища, і в цьому розумінні являють собою єдине ціле. Так, М. Д. Шаргородський розглядав кримінальну відповідальність крізь призму державного примусу, що полягає у застосуванні обмежень особистого або майнового характеру[31, с.217]. О.Е. Лейст вважав, що відповідальність – це застосування і реалізація санкції. Під санкцією він розумів вказівку закону на міру примусу, яка реалізується органами держави у випадку вчинення правопорушення[16, с.38].

Третю групу складають вчені, які визначають *кримінальну відповідальність як осуд*, засудження винного судом від імені держави за вчинений злочин з призначенням покарання або без нього. Засновник цієї концепції І.С. Ной вперше зробив висновок про те, що поняття кримінальної відповідальності пов'язане з державним осудом, який проявляється в формі обвинувального вироку, винесеного судом[23, с.119-120].

На цих же позиціях стоїть М.В.Володько та М. А. Хазін, зазначаючи, що під кримінальною відповідальністю слід розуміти закріплену в кримінальному законі оцінку від імені держави в особі уповноважених нею органів конкретного діяння як злочину[29, с.35]. П.І. Грішасєв, вважає, що кримінальна відповідальність – це виражена в кримінальному законі оцінка від імені держави конкретного діяння як злочину[26, с.77].

Останню групу дослідників складають науковці, які відмічають, що з будь-якими *обов'язками особи, яка вчинила злочин, поєднані і її певні права*, яким протистоять відповідні права і обов'язки держави в особі уповноважених органів. Поняття кримінальної відповідальності визначено Я.М. Брайніним як обґрунтований нормами кримінального закону обов'язок особи, яка вчинила злочин, піддатися впливу кримінального закону, який передбачає заборону цього злочину[5, с.26-27]. На думку професора М.Й. Коржанського: “Кримінальна відповідальність – це обов'язок особи, яка вчинила злочин, дати звіт про свої суспільно небезпечні дії та обов'язок піддатися кримінальному покаранню, стерпіти його юридичні наслідки”[13, с.60]. Заслуга автора в тому, що він, вказуючи на кримінальну відповідальність як на обов'язок винного, визначає, в чому саме полягає цей обов'язок – у звіті за свої суспільно-небезпечні дії. Таке положення відповідає загально філософському поняттю відповідальності. Проте, думка “відповідальність–обов'язок” зводить відповідальність лише до форми її реалізації. Відтак зведення кримінальної відповідальності тільки до обов'язку (надзвичайно важливого аспекту проблеми кримінальної відповідальності) бере свої логічні витoki із фактичного ототожнення її з кримінально-правовими відносинами[27, с. 75].

Достатньо обґрунтованою в цьому плані є позиція П.А. Вороб'я, який вважає, що кримінальна відповідальність – це юридичний обов'язок особи, яка порушила певні кримінально-правові норми, із цього обов'язку випливають важливі юридичні наслідки – засудження, покарання, судимість[7, с.136].

Таким чином, видається, що найбільш послідовною є точка зору “відповідальність – обов'язок”. Оскільки не може бути відповідальність без обов'язку.

Виділення відповідальності за порушення норм міжнародного права в окремий інститут міжнародного права[10, с. 268-269] свідчить, що

вона має певні особливості. Серед таких слід назвати наступні:

Особливості об'єкта - протиправні дії, що є її підставами посягають на міжнародний правопорядок, і відносяться до тяжких злочинів. Особливості суб'єкта – суб'єктом як правило є особа наділена владою (або така якій делеговано частину повноважень держави). Крім того її підставою є порушення норм міжнародного права. Деякі вчені виділяють і інші ознаки. Проте, навіть з наведеного випливає, що вона тісно пов'язана з відповідальністю держав. Як зазначено у вироку Нюрнберзького трибуналу: „злочини проти міжнародного права вчиняються людьми, а не абстрактними категоріями, і тільки шляхом покарання окремих осіб, які скоїли такі злочини, можуть бути виконані положення міжнародного права... Принцип який в окремих випадках захищає представника держави, не може бути застосований до дій, які засуджуються як злочинні за міжнародним правом”[22, с.268-269].

На думку деяких авторів[24, с.151], встановлення відповідальності винних фізичних осіб згідно із нормами міжнародного права, часто вступає в суперечність із волею держави-правопорушника і є порушенням принципу суверенітету держави[4, с.17]. З приводу цього, інші автори вважають, що кримінальна відповідальність фізичних осіб за порушення норм міжнародного права має два аспекти: з одного боку, це форма політичної відповідальності держави, яка виявляється в обмеженні її суверенітету, з іншого - кримінальна відповідальність конкретних фізичних осіб, яка випливає з норм міжнародного права[25, с.150-151]. У будь-якому випадку, політичний елемент є досить важливим для цього виду відповідальності[3, с.26].

Що ж стосується особливостей відповідальності за порушення норм гуманітарного права, то можна виділити такі:

1) *Відповідальність настає в результаті порушення норм міжнародного гуманітарного права.* Як відомо, міжнародне гуманітарне право – система договірних і звичаєвих міжнародно-правових норм, що застосовуються як у міжнародних, так і у внутрішніх збройних конфліктах, встановлюють взаємні права та обов'язки суб'єктів міжнародного права щодо заборони або обмеження застосування певних засобів і методів ведення збройної боротьби, та забезпечують захист учасників і жертв збройного конфлікту. Звідси випливає особлива сфера його застосування – війни, міжнародні і неміжнародні збройні конфлікти. Застосування цієї галузі норм лише під час воєн та збройних конфліктів викликає певні особливості. Так, під час збройних конфліктів як правило запроваджується особливий режим – військовий стан, який характеризується значним обмеженням прав та свобод людини, в тому числі базових[18, с.8]. За таких умов, права особи стають особливо уразливі. Єдиною галуззю міжнародного права, яке повинно забезпечити особами мінімум

прав і свобод, а також створити ефективний механізм їх захисту є міжнародне гуманітарне право. Саме тому, порушення його норм у ситуації збройного конфлікту призводить до особливо тяжких наслідків, та позбавляє мирне населення та інших жертв війни навіть того мінімального захисту.

2) *Суб'єктом злочину завжди виступає комбатант*. Іноді суб'єктом можуть виступати вищі посадові особи держави. Згідно з нормами міжнародного гуманітарного права учасників збройних конфліктів поділяють на дві основні групи: комбатанти на некомбатанти. Належність учасника збройного конфлікту до тієї чи іншої групи визначає його правовий статус, що надає йому певні права та обов'язки. Вперше коло осіб, що мають право брати участь у збройних діях, було окреслено у IV Гаазькій конвенції 1907 р., що визнавала такими загонами добровольців, а також мешканців незахопленої території, які добровільно беруться до зброї для боротьби з ворогом, що наступає, але не встигають утворити організовані збройні формування.[20, с.335].

Згідно з Додатковим протоколом I 1977 року, „особи, які входять до складу збройних сил сторони, що перебуває у конфлікті (крім медичного і духовного персоналу), є комбатантами, тобто вони мають право брати безпосередню участь у воєнних діях” (ст. 43, п. 2). Інакше кажучи, комбатанти мають право воювати. Це означає, що дозволено застосовувати силу і навіть убивати, і вони при цьому не несуть персональної відповідальності за свої дії, якщо б такі мали місце, коли б вони вчиняли як звичайні громадяни. До комбатантів відносять: 1) *особовий склад збройних сил*; (До цієї групи належать усі особи, що входять до складу збройних сил сторони конфлікту: кадрові військові, добровольці, члени ополчення. Міліція, поліція та інші воєнізовані організації можуть бути прирівняні до збройних сил за умови, що сторона, яка ввела їх до складу збройних сил, ого-

лосить про це всім іншим сторонам конфлікту. При невиконанні такої умови членів особового складу цих сил розглядатимуть як цивільних осіб.); 2) *населення не окупованої території, яке стихійно береться за зброю при наближенні ворога*; 3) *учасників руху опору, партизани*. До комбатантів у даному випадку можна віднести осіб, що наділені владою, і можуть видавати накази іншим комбатантам.

Крім комбатантів, обов'язок дотримуватися норм міжнародного гуманітарного права покладається на інших осіб, що можуть видавати їм безпосередні накази (як правило вищі посадові особи держави). Так, наприклад за законодавством Білорусії, України, Росії, США та більшості інших держав головнокомандувачем Збройних Сил є глава держави. Саме до їх повноважень належить оголошення війни. Він здійснює загальне керівництво армією тощо. Тому зрозуміло, що він також зобов'язаний дотримуватися норм міжнародного гуманітарного права, а у випадку їх порушення може бути притягнутий до відповідальності. Теж саме стосується і інших осіб, що не входять у склад збройних сил, але будучи державними службовцями є наділені повноваженнями видавати накази комбатантам.

Таким чином, *під відповідальністю фізичних осіб за порушення норм міжнародного гуманітарного права* – це визначена нормами міжнародного права специфічна форма реалізації повноважень міжнародного співтовариства у сфері правосуддя щодо комбатантів та прирівняних до них осіб, які обвинувачуються у порушенні норм гуманітарного права, яка встановлює юридичний обов'язок винних вимушено зазнати осуду, а також передбачених нормами міжнародного права обмежень особистого, майнового або іншого характеру визначених обвинувальним вироком, які покладаються на винного органами міжнародної кримінальної юстиції чи окремої держави.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Александров Г. Н. Преступления нацистов не могут быть преданы забвению // Советское государство и право. –1968 – №2 – С. 118.
2. Аль Сурани Р. Международно-правовая ответственность государств и физических лиц за нарушение международного права. Дисс. канд.юр наук. –М., 1999. – С. 10-18.
3. Антонович М. Відповідальність держави та особи в міжнародному праві// Український часопис міжнародного права – 2002 –№ 2 – С. 26.
4. Базов В. Кримінальна відповідальність за серйозні порушення міжнародного гуманітарного права. – К., 2003. – С. 17.
5. Браинин Я. М. Уголовная ответственность и ее основание в советском уголовном праве. – М., 1963. – С. 26–27.
6. Волженкин Б.В. Общественная опасность преступника и основание уголовной ответственности // Правоведение. – 1963. – № 3. – С. 96.
7. Воробей П.А. Теорія і практика кримінально-правового ставлення в вину. – К., 1997. – С. 136.
8. Гарбуза А.Д. Философские категории «возможность» и «действительность» в учении об уголовной ответственности. –Волгоград, 1974. – Вып. 9. – С. 63.
9. Головистикова А.Н. Дмитриев Ю. А. Проблемы теории государства и права: Учебник. – М., 2005. – С. 599.
10. Калугин В.Ю.,Павлова Л.В., Фесенко И.В. Международное гуманитарное право. – Минск, 2006. – С. 183.

11. Карпушин М.П., Курляндский В.И. Уголовная ответственность и состав преступления. – М., 1974. – С. 31-32.
12. Коржанский Н.Й. Очерки теории уголовного права. – Волгоград, – 1992. – С 34-38.
13. Коржанський М.Й. Кримінальне право України: частина загальна. Курс лекцій. – К., – 1996. – С. 60.
14. Курс советского уголовного права: в 6-ти Т. /Под ред. А. Пионтковского. – М., – 1970. – Т. 3. – С.7.
15. Лейкина Н.С. Личность преступника и уголовная ответственность. – Л-град., 1968. – С. 31–32.
16. Лейст А.Э. Санкции в советском праве. – М., – 1962. – С. 38.
17. Лукашевич В.З. Привлечение к уголовной ответственности в советском уголовном процессе //Вестн. Л-град. ун-тета. – 1980. – № 23. –С. 56.;
18. Международное гуманитарное право. – М, 2005. – С. 8.
19. Міжнародне право. За ред. В.Г.Буткевича. – Київ, 2002. – С. 459.
20. Міжнародне право: Основні галузі: Підручник./ За ред. Буткевича В. Г. – К., 2004. – С.335.
21. Мотовиловер Я.О. Уголовно–процессуальная ответственность обвиняемого и уголовно–материальная ответственность виновного //Правоведение. – 1977. – № 1. – С. 62.
22. Международное право. – М., 1996. – С. 268-269.
23. Ной И.С. Вопросы теории наказания в советском уголовном праве. – Саратов: Изд-во Сарат. ун-тета, – 1962. – С. 119–120.
24. Нюрнбергкий процесс над главными немецкими военными преступниками. – М., 1957. – С. 151.
25. Рыбаков Ю. М. Вооруженная агрессия – тягчайшее международное преступление. – М., 1980. –С. 150-151.
26. Советское уголовное право. Часть общая. /Под редакцией П.И. Гришаева, Б.В Здравомыслова. – М., 1982. – С. 77.
27. Ушаков А.В. Уголовная ответственность и ее пределы. – Калинин, 1982. – С.75
28. Фаткуллин Ф.Н. Обвинение и судебный приговор. – Казань, 1965. – С. 24.
29. Чернишова Н.В., Володько М.В., Хазін М.А. Кримінальне право України. Тези лекцій. – К., 1995. – С. 35
30. Чугаев А.П. Малозначительное преступление и товарищеский суд. – Казань,1968. – С. 14.
31. Шаргородский М.Д. Основание уголовной ответственности. В кн.: Курс советского уголовного права под ред. Н.А.Беляева. – Л., – 1968. – С. 217.
32. International Criminal Law. A Collection of International and European Instruments. –Hague, London, Boston, 2000.- P.101.
33. Meyrowitz H. La Repression par les tribunaux allemands des crimes contre l'humanité et de l'appartenance a une organization criminelle en application de la loi no. 10 du Conseil de Controle Allie. – Paris, 2002. – P. 51.
34. Principles of International Law Recognized in the Charter of the Nüremberg Tribunal and in the Judgment of the Tribunal // <http://www.icrc.org/ihl.nsf/FULL/390?OpenDocument>
35. Schwelb E. Crimes against humanity // British Yearbook of International Law.- 1949.- Vol. 23. – N 8. – P. 181.
36. Teiler R. Transnational Jurisprudence: The role of Law in political Transformation//Yale Law Journal. – 1996. – Vol. 106. – P. 2039.
37. Yearbook of the International Law Commission. – 1950. – Vol. II. – Par. 95